

İLK DEVİR İSLAM TARİHİNDE "FEY" KAVRAMININ GELİŞİMİ BAĞLAMINDA İKTİSÂDÎ KAYNAKLARIN PAYLAŞIMI TARTIŞMALARI

Debates on the Share of the Economic Sources of the State
with a Special Reference to the Concept of "Fey" in the Early Islamic Period

Mustafa DEMİRCİ*

Özet

Bu makalede "Fey" kavramının tarih içinde kazandığı anlam farklılıklarından ve etrafında cereyan eden tartışmalardan hareketle, ilk devir İslam devletlerinin siyasal mantığı analiz ediliyor. Fey, Hz. Peygamber zamanında "müslüman toplumun ortak malı" addedilen mallara denilmiş, bu anlayışın geliştirilmesi ve siyasal bir sistem içinde uygulanması ise Hz. Ömer zamanında olmuştur. Bu dönemde fetihle ele geçen zenginlikler, ümmete ortak şekilde dağıtılmıştır. Ancak Hz. Osman zamanında "ümmet feyi" yerine "devlet feyi" anlayışının uygulanmaya kalkışılması, Hz. Osman'ın da ölümü ile sonuçlanacak olayların ateşleyicisi olmuştur. Emevilerin saltanat sistemi içinde fey anlayışı ve uygulamaları, hilafette olduğu gibi daha önceki anlayıştan köklü bir kopuşu gösterir; bu dönemde fey malları iktidar sahiplerinin elinde tekelleşmiştir. Bu uygulamalar Abbasilerde de devam etmiş, hatta devrin uleması fey konusunda ciddi uyanlarda bulunmuştur. Abbasi merkezi otoritesinin ve maliyesinin çökmesiyle devlet sosyal forksiyonlarını yerine getiremediğinden fey kavramının yerini "vakf" kavramı almaya başlamıştır.

Anahtar Kelimeler

Fey, Sosyal Devlet, Dört Halife, Emevi, Abbasi, Vakf

Sanayi öncesinde siyaset ve mülkiyetin esası; galiplerin savaş sonrası ele geçen mallara yaptığı muamele şekillerine göre belirleniyordu. Galiplerin mağluplar ve malları üzerinde aldıkları kararlar ve uygulamaları, aynı zamanda galiplerin siyasi düşüncelerinin ve devlet yapılarının bir uzantısıdır. Askeri yönetimlerde mallar en üst düzeyde komutanın ve askerlerin olurdu. Krallık söz konusu ise mağluplardan alınan mallar krala ait kılınırdı. Kabilevi toplumlarda ise ele geçen mallar ganimet olarak savaşçılara dağıtılırdı. Bu tarzlar, sosyal yapıların ve siyasi telakkilerin uzantılandır.

İlk İslam fetihlerinden sonra müslümanların ele geçirdikleri ülkelerde nasıl bir uygulamaya gittikleri ve kurdukları idari yapı, onların siyasi düşüncelerini anlamak bakımından oldukça önemlidir. Bu konular

Abstract

This paper analyzes the political ideology of the state in the early Islamic period. The concept of "fey" and its various interpretations in history are discussed. "Fey" was considered to be the common property of Muslim society at the time of the Prophet. After the Prophet it was included into political system during Caliph Omar's reign. And booties obtained in conquered lands were shared equally among ummah in this period. However, this system was converted from "fey belonging to ummah" to "fey belonging to state" by Caliph Othman. This political change raised crisis between government and Muslims of Madina, Kufa, Basra and Fustat leading to a political turmoil that resulted in the murder of Caliph Othman. The application strategy of "fey" was quite different in the Umayyad period than the time of the great caliphs as rulers in the Umayyad period exercised monopoly of those in power in distribution of "fey". It remained same during the Abbasid period, and the ulama (religious scholars) of the time raised serious objections to those in power. However, after the collapse of the Abbasid central government the concept of fey was replaced with that of waqf (religious foundation), a civil organization, as the fey system was no more functional.

Key Words

Fief, Social state, Umayyads, Abbasid, Religious Foundation

şimdiye kadar sadece kukûkî veya mâlî bir mesele gibi algılanmıştır. Halbuki bu tür oluşumların içinde belirginleşen kavramların etrafında cereyan eden tartışmalar ve zaman içindeki kazandığı anlamlar dikkatlice incelendiği zaman, donuk bir mâlî kavramdan öte o toplumun siyasal eğilimlerini yansıttığı görülür. Bu bakımdan bu tartışmaların dayanaklarına ve ürettikleri kavramlardaki mündemiç değerlere bakarak o devirde geliştirilen ve hakim olan siyasal düşünceyi ortaya çıkarmak mümkündür. Biz de bu çalışmamızda, İlk İslam fetihlerinden sonraki siyâsî, mâlî ve sosyal yapılanmanın merkezinde yer alan ve tartışmaların etrafında cereyan ettiği "fey" kavramını; siyasi, iktisadî ve sosyal delaletlerinden hareketle tarihi gelişimi içinde incelemeye ve buradaki siyasi düşünceyi ortaya koymaya çalışacağız.

Kelime olarak Fey; güneşin zevâlden sonra dönüşüne ve ağacın gölgesinin güneşin dönüşüne

* Dr., 100. Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

bağlı olarak deveranına denir.¹ Bu anlamına uygun olarak fetihle ele geçen malların müslümanlara geri döndürülmesine de fey denilmiştir. Kavram doğrudan Hucurât sûresinin 7.-10. ayetlerden çıkarılmıştır. Bakara sûresinin 226. âyetindeki kullanışı da bu anlamı ifade etmektedir.²

Tarihî olarak Fey kavramı; savaşın sakinleşmesinden sonra mağlup olanların, galiplerin himâyesine girmesine denilmiştir.³ Haşr sûresi 6 ve 7. Âyetler ile Ahzab sûresi 50. âyette⁴ savaştan sonra ganimetten ayrı olarak gelen ve herkese dağıtılan mallar için kullanılmıştır. İstılâhî manada ise "savaşla ele geçen yerlerden daha sonra alınan şeylere ve sulh ile geçen yerlerden alınan menfaatlere" denmiştir.⁵ Müslümanların ortak olarak ele geçirdiği ve geliri onlara dönen bütün şeylere denilir.⁶ Bundan dolayı Kudâme b. Ca'fer ise müslümanların savaşla ele geçirdikleri toprakların ümmete vakf yapılarak, ondan alınan vergiler "her sene müslümanlara rucû. ..." ettiğinden fey'denildiğini söyler.⁷ En genel manası ile fey; "fetihlerden sonra, müslüman cemaate müştereken ve musâvaat üzere tahsis/vakf edilmiş, devlet başkanının velâyetinde, gelirleri her yıl dağıtılan her türlü cizye, harâc, uşûr ve arâzi" demektir.⁸ Bir anlamda fey; gelirleri halka eşit bir şekilde dağıtan devlet çarkından âlemdir. Fey kelimesinin de ağaç gölgesinin dönmesinden türetilmesi, iktisâdî gelirlerin halka geri gelmesinden ve bu devri daimden dolayıdır.

A) Hz. Peygamber Zamanında Fey:

Fey kavramının İslâm tarihinde ilk olarak hicretin 4. yılında Benî Nadîr Yahûdilerinin sürgün edilmesinden sonra inen Hucurat sûresi 7.-10. Ayetler ile ortaya çıktığı görülür. Hz. Peygamber(s.a.v) Benî Nadîr mallarını, savaşa iştirak edenlere ganimet olarak taksim etmeyi muhtaç muhacirlere vermeyi kararlaştırmıştı. Bunun üzerine, Haşr sûresinin 6.-10. âyetleri nâzil olmuş ve fey'âyetleri olarak bilinen bu âyetlerde, ilk kez bir bölge savaşız olarak İslâm

devletinin eline geçmiş ve ele geçen mallar ayette geçen; "Allah hepsini elçisine devretti" ifadesiyle bu malların ganimet değil, ümmet adına Peygamberin tasarrufunda olduğu vurgulanmıştır.⁹ Ahzâb ve Haşr sûrelerinde efâe fiili sulh ile ele geçen mallar için kullanılmıştır. Bu vurgu askerlerin gayreti ile değil, Allah'ın lütfuyla Peygamberine devrettiği mallardır. Dolayısıyla bu malların hukuku ganimetten farklı olarak savaşızların değil ümmetin ortak malı olduğu belirtilmiştir. Daha sonra fethedilen Hayber, Vâdi'l-Kurâ, Fedek ve Huneyn ganimetleri ile ilgili tatbikatlarında Hz. Peygamber bu âyetlerde belirtilen kurallara göre uygulamada bulunduğu aralarında farklılıklar vardır. Bu farklılıklar daha sonraki dönemlerde ganimet ile fey' ayrımının temel kıstası olmuştur.¹⁰ Hz. Peygamber zamanında, sulh ile ele geçen mallar ganimet olarak dağıtılmamış, ümmetin ortak malı şeklinde anlaşıldığından fey' olarak adlandırılmıştır.¹¹

B) Hulefâ-i Râşidîn Devrinde Fey:

Hz. Ebû Bekir döneminde bu tür mallar bütün ümmetin ortak malı kabul edilmiş ve bu anlayış doğrultusunda devlet hazinesinde biriken bu mallardan herkese eşit bir şekilde dağıtımda bulunulmuştur. Müslümanların hazinesinde ne kadar para birikmiş ise hepsini eşit olarak dağıtmıştır. Bundan dolayı öldüğünde hazinede ne bir dirhem ne de bir dinar bırakmıştı.¹²

Esas olarak fey' mefhumunun siyasal bir içerik kazanması ve sistemin merkezine yerleşmesi, Hz. Ömer zamanındaki fethedilen malların dağıtımı konusundaki tartışmalar esnasında ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Irak'ın fethedilmesinden sonra(14/634), Sevâd bölgesi¹³ topraklarında nasıl bir tatbikâta gidileceği Medîne'de sahâbe arasında müzâkere edilirken iki temâyül belirmişti. Bunlardan öncülüğünü Abdurrahman b. Avf ve Zübeyr b. Avvâm'ın yaptığı ve çoğunluğunu savaşa katılan ordu mensuplarının ve kabile reislerinin oluşturduğu ganimetçi guruba¹⁴ göre; fethedilen topraklar bir galibiyet hakkı olduğundan, savaştan sonra mağluplardan alınan bütün mallar galiplerin ganimetidir. Ya ni bunlar fetihlerden sonra ele geçen bölgelerdeki menkul-ğayr-i menkul bütün malların savaşa iştirak edenler arasında dağıtılmasını savunuyorlardı. Bu görüşlerini Hz. Peygamberin (s.a.v) Hayber'deki

¹ Kudâme b. Ca'fer, 204; Y. el-Hamevî, I, s. 58; Râğib el-İsfehânî s. 435.

² Bu âyet: "Eğer mü'minlerden iki zümre bir biriyle savaşırsa, aralarını düzeltiniz; eğer biri diğeri üzerine saldırırsa Allah'ın buyruğuna dönmelerine (hatta tefîe) kadar savaşız." ; Bakara 226: "...eğer yeminlerinden dönerlerse bilsinler ki Allah bağışlayandır, esirgeyendir."

³ Kudâme b. Ca'fer, a. g. e, 204; Y. el-Hamevî, a. g. e, I, s. 58. Ayrıca bkz. Lokkegaard, s. 40.

⁴ "Ey Peygamber! Mehirleri verdiğin eşlerini, Allah'ın sana fey' olarak verdiği..."

⁵ el-Havârizmî, Mefâtihu'l-'Ulûm, s. 85; Mevdûdî, fey'i, malın gerçek sahibi Allah olduğundan, "Allah'ın malını hâin memurlarından (müşriklerden) alıp, dürüst memurlarına(müslümanlara) devretmesi demektir" diye tarif etmiştir. Bkz. Tefhimu'l-Kur'an, trc: M. H. Kayani, Y. Karaca, N. Şişman, A. Ünal ve H. Aktaş, I-VII, İstanbul 1996, VI, s. 204.

⁶ Kudâme b. Ca'fer, s. 204; Y. el-Hamevî, I, s. 59.

⁷ Krş: Kudâme b. Ca'fer, s. 204.

⁸ Rahbî, I, 189-190.

⁹ San'ânî, VIII, 98, 102-3, 121-2.

¹⁰ Mustafa Fayda, "Fey", DİA, XII, s. 511.

¹¹ Mustafa Fayda, (1989), s. 98-99.

¹² Ebu Yusuf, 24; Ayrıca bkz. Zîâ-ul-Haque, 182.

¹³ Sevâd: Fırat ve Dicle'nin aşağı yataktan arasında kalan, verimli ve sulanabilir bölgedir. Çölün san kumlarından çıkıp, zümrüt yeşil bir alanla karşılaştıklarından Araplar siyah manasına Sevâd demişlerdir. Uzunluğu 125 fersah (1 fersah=1087 m) genişliği 80 fersah verilirse de ebatlar hakkında değişik rivayetler vardır. Krş: Y. el-Hamevî, III, 309.

¹⁴ Fâlih Hüseyin (1990), s. 1811.

tatbikatını, Enfâl sûresi 41. âyeti¹⁵ mucibince yorumlayarak aynen menkûl mallarda olduğu gibi, fethedilen arâzilerin de üzerindeki çiftçileriyle birlikte ganimet/enfal olarak dağıtılması gerektiğini savunmuşlardır. Dolayısıyla savaşa iştirak etmeyenlere bunları dağıtmanın yada fey adı altında ümmet adına alıkoymanın ve herkesi ortak etmenin doğru olmadığını iddia etmişlerdir.¹⁶

Buna karşın idarenin başında bulunan ve siyasi sorumluluğu üzerinde taşıyan Hz. Ömer ve Hz. Ali gibi yönetici kadronun ve önde gelen sahabenin başını çektiği, "feyci eğilimi" savunanlar ise ancak menkul malların ganimet olarak dağıtılabilceğini, taşınmazların ise ümmetin fey'i yani ortak malı olduğunu söylüyorlardı. Dolayısıyla burada fey kelimesi tartışmanın merkezine oturmuştur. Tarih kaynakları, ganimet-fey tartışmaları başlamazdan önce, Hz. Ömer'in ele geçen toprakların ganimet anlayışına uygun olarak savaşa katılanlara dağıtıldığını haber vermektedir. Hatta güney Mezopotomya'nın (Sevâd) dörtte bir toprakları daha önce Hz. Ömer tarafından fethedildiği takdirde kendilerine verileceği vaat edildiğinden Becile kabilesine verilmiş ve üç yıl süreyle de ellerinde kalmıştı.¹⁷ Ancak ortaya çıkan sosyal, siyasi ve askerî zaruretler ve muhtemel bir kısım sakıncalardan dolayı, Hz. Ömer fethedilen toprakların kabilelere ve gazilere dağıtılması siyasetinden vazgeçilmiş; ganimet, menkul mallarla sınırlandırılmış; buna karşın arâziler İslam ümmetinin ortak malı yani fey/vakf yapılarak eski sâhiplerinin elinde bırakılması kararlaştırılmıştır.¹⁸ Devlet başkanı sıfatı ile Halife Hz. Ömer, Hz. Ali, Talha b. 'Ubeydullah gibi yönetimde bulunan kişiler "fey" kararına giderken Haşr sûresinin 6. ve 7. âyetlerini siyasi içtihadına delil almışlardır. Bu âyetlerin manası şöyledir: "Yine hatırlayın düşmandan (Benî Nadîr'den) (ganimet olarak) ne alındıysa Allah hepsini elçisine devretti, onu (elde etmek) için at veya deve sevk etmek zorunda kalmadınız; ama Allah elçilerini kimi dilediyse onlara üstün kılar; Allah dilemediğini yapmaya kadirdir. Bu beldelerin halkından ne alındıysa Allah, hepsini elçisine devretti, (ganimetin hepsi) Allah'a, elçisine, yakınlarına (ölen müminlere), yetimlere, yoksullara aittir; (böyle yapıldı) ki, o, içinizden (zâten) zengin olanlar arasın-

da dolayıp duran (bir servet) hâline gelsin. Bu sebeple, elçi size (ondan) ne verirse alın, size vermediği şeyi istemekten kaçınun; Allah'a karşı sorumluluğunuzun şuûrunda olun, çünkü Allah misillemesinde çetindir."¹⁹

Halife Hz. Ömer, bu sonuca giderken âyette geçen "fey" kelimesi ile Ahzâb sûresi 50. âyette geçen fey' kelimesini beraber düşünmüş ve Haşr sûresi 9. âyetin Ensâra has olduğu, ancak 10. âyetteki "Bunların arkasından gelenler şöyle derler..." ifadesiyle hükmün umûmleştigi kanaatine varmıştır. Bu şekilde Halife Hz. Ömer âyete yeni bir yorum getirerek fey' mefhumunun kapsamına savaşa ele geçen bölgelerin topraklarını da dahil etmiştir. Nitekim, Taberî bu âyeti tefsir ederken, "efâe" fiilinin hem savaşa hem de sulhla ele geçen durumları ihtivâ ettiğini, böyle bir yorumun Hz. Peygamber devrindeki uygulamadan bir sapma olmadığını dile getirir.²⁰ Böylece savaşa ele geçen toprakları dağıtmamış, mülkiyetini ümmet adına alıkoyarak eski sâhiplerinin elinde bırakmış ve geliri müslümânlara dönen (fey' olan) dâimî bir kaynak olarak düşünmüştür.²¹

Hz. Ömer'in 21/642 yılından sonraki yeni yorumuna göre "fey" in içine ganimetten ayrı olarak şunlar dahil edilmiştir; 1) savaşa alınan toprakların haracı (task), 2) sulh ile alınan bölgelerin haracı (itâve), 3) zimmilerden alınan cizye, 4) yabancı tüccarlardan alınan gümrük vergisi ('uşûr), 5) savaşa fethedildikten sonra elde kalan sahipsiz topraklar (savâfi), 6) eski sahiplerinin elinde bırakılan bütün topraklar (arzu'l-harâc) ve 7) ganimetin beşte biri girmektedir.²² Bütün bu mallar ve menfaatler, ordu mensuplarına ganimet olarak dağıtılmamış, zengin ve fakiriyle müslümânların ortak malı haline getirilmiştir.²³ Haşr sûresinde geçen "Allah'a ve Rasûlüne dönme (efâe)..." ifadesinden, devletin elindeki malları eşit şekilde

19 Haşr Sûresi, 6-7 . Trc: Muhammed Esed, c. III, 1130. Ancak tercümede fey, ganimet olarak tercüme edilmiştir.

20 Taberî, (Mısır 1321), XXVIII, 24-26. Martin Hartman, Halife Hz. Ömer'in fey' yorumunu zorlama ve yanlış bir yaklaşım olduğunu ileri sürerek, bu âyetin cizye ve fey' arâzilerini içine alacak şekilde değil, ancak menkûl mallardan oluşan ganimetleri de içine alacak şekilde anlaşılması gerektiğini iddia etmektedir. Hartman, Haşr sûresi 6,7 ve 8. âyetlerde doğrudan ganimetlerden bahsedilirken, 9. ve 10. âyetlerde durumun değiştiğini savunmaktadır. Bkz. Dennet, s.53; M. Nasrullah, 83-4 .

21 Ebû Yûsuf, a. g. e, 27. Ebû Yûsuf Hz. Ömer'in bu içtihadını aktardıktan sonra şöyle demektedir; "Onun bu tavır Allah'ın kendisine bahşettiği bir başandır. Böylece hayır bütün müslümânlara âit hale gelmiş topladığı vergi cemiyete umûmî bir fayda sağlamıştır..."

22 Mustafa Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler, s.101. Ancak Fayda fey konusunu incelerken savaşa ele geçirildikten sonra eski sahiplerinin elinde bırakılan toprakları fey malları listesine dahil etmemiştir. Halbuki daha önce bu toprakları Hz. Ömer tarafından ganimet âyetlerinin şumulünden çıkararak fey âyetinin şumulüne dahil edildiğini kabul etmiş görünmektedir. Bkz. s.19-20.

23 el-Emvâl, s. 20, 23.

15 "Eğer Allah'a ve hak ile bâtilin ayrıldığı gün iki ordunu birbiri ile karşılaştığı gün (Bedr savaşında) kulumuza indirdiğimize inanmışsanız, biliniz ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri Allah'a, Resûlüne, onun akrabalarına, yetimlere, yoksullara ve yolcuya aittir. Allah her şeye kadirdir." trc: komisyon, Diyanet yay. Ankara 1993.

16 Yahyâ b. Âdem, s. 41-43. Şâfiîler bu görüşü benimsediklerinden, fey'i sulh yoluyla alınan mallar, ganimeti ise savaşa alınan mallar olarak tanımlamışlardır; Mâverdi, el-Ahkâmü's-Sultânîyye, s. 161-162 (t. 242).

17 Yahyâ b. Âdem, s. 45 - 46.

18 el-Vâkidi, II, s. 690; Belâzûrî, 33; Ebû 'Ubeyd, 82; Ebû Yûsuf, 18, 23-27.

dağıtan ve tabana yayan bir devlet mekanizması çıkarılmıştır. Buradaki Allah'a ve Rasûlüne dönmekten maksat; "*Kur'ân ilkelerine ve Peygamber öğretilerine göre toplumu yönetmekte olan İslâm hükümetinden kinâyedir.*"²⁴ Dolayısıyla fey kavramı bu ortaklığa ve devlet eliyle dönen çarka alem olmuştur. Nitekim ilk dönem orijinal metinlerinde bu mallar için "*Fey'u'l-Müslimin*", "*Mâddetu'l-Müslimin*" ya da "*fey'olarak müslümânlara vakfedilmiştir*" ifadeleri kullanılmıştır ki bu ifadeler fey adı altında ele alınan malların gerçek sâhibinin devlet ya da sultân değil, bizzat ümmetin olduğunu ortaya koyar.²⁵ Öyle ki bu mallar üzerinde devlet başkanının bile ancak "*velâ*" yetkisi bulunuyordu. Bu yetki ile mallar üzerinde herhangi bir şekilde mülkiyet hakkını doğrudan icra edemezdi.²⁶ Bu durum en açık bir şekilde Hz. Ali'nin aşağıdaki ifadelerinde dile gelir. Bahreyn'den bir gurup Basra'da İbn Abbas'a mürâcaat ederek; "*Ülkemizde uzun zamandan beri harap olmuş, sâhipsiz arâziler var, o arâzileri bize verin*" dediler. Vâli bu isteği bir mektupla Hz. Ali'ye bildirdi. Hz. Ali'nin cevabı aynen şöyledir; "*Bu toprak müslümânların feyidir. Orada yetişen menfaatler konusunda ise hepiniz eşit haklara sahipsiniz. Eğer hepsi razı olursa, onlara arâziyi ver. Ben ise sâhip olmadığım bir şeyi başkasına veremem.*"²⁷

Burada eski sahiplerinin elinde belli miktar haraç vergisi ödemek üzere bırakılan, savaşla ele geçmiş olan "*Haraç topraklar*" ve ondan toplanan gelirler, bütün müslümanların feyi olarak değerlendirilmiştir. Sâhipsiz topraklar ise sadece o bölgenin savaşına iştirak eden gazilere ait kabul edilmiştir. Hiçri 21/641 yılından sonraki düzenlemeyle diğer topraklarda olduğu gibi bunların da savaşanlara dağıtılmasının yanlış olacağı; bunun yerine arâzinin mülkiyetini fey hükmünde vakfederek, gelirini savaşanlara dağıtmayı daha uygun gördüğü anlaşılıyor.²⁸ Bununla ilgili Seyf b. Ömer'den gelen bir rivâyette şöyle denilmektedir:²⁹ "*İran ülkesindekileri dağıtmayı uygun görmedi, onu habsetmeye karar verdi. Ona râzi oldukları birini görevlendiriyor, yıllık olarak gelirini dağıtıyordu. Üzerinde antlaşmadığı kimseleri de görevlendirmiyordu. Medâin ve Kûfe'de de durum böyleydi.*" Bir diğer rivâyette ise; "*(Savâfilerin) Sevâd'da dağınık vaziyette bulunduğ, bundan dolayı oraya hucüm etmiş savaşçılar olan*

fey'sâhiplerine, râzi oldukları kimseler kanalıyla hakları geliyordu."³⁰ Bu toprakların mülkiyeti gaziler adına haps/vakf edilerek alınıp satılması yasaklanmıştı.³¹ Böylece bu topraklar ümmetin ortak malı olarak tanımlanarak eski sahiplerine işlemek üzere bırakılmış, devlet de ümmet adına bu toprakları işleten âdeta bir şirket! gibi düşünülmüştür. Hz. Ömer bunun için bir "Divan" kurdurarak herkesin ismini bu divana yazdırmış; "İslâmî öncelik" ve "Peygambere yakınlık" prensibine göre dağıtım yapmıştı.³² Bu divanın gelirleri fey malları olup maaşlar Basra, Kûfe ve Fustat'ta yerleştirilmiş olan gaziler ve ailelerine buradaki divanlar vasıtasıyla dağıtılıyordu.³³ Bedir'e katılanlara 5.000, Bedir ile Hudeybiye arasında müslüman olanlara 4.000, Hudeybiye ile Ridde savaşları arasında müslüman olanlara 3000, Kâdisiye savaşı ve Suriye'nin fethine katılanlara 2500, bunun dışında kalanlara 1000 dirhem tahsis edilmişti. Hz. Ömer ölümünden bir yıl önce bu eşitsiz dağıtımın toplumda bir gelir adaletsizliğine ve gerilimlere yol açtığını görmeye başladığından: "*eğer gelecek yıl yaşarsam maaşta herkesi eşit yapacağım. Kırmızıyı siyaha, Arab'ı Aceme üstün tutmayacağım. Rasûlullah ve Ebû Bekir gibi yapacağım*" demişti. Fakat Hz. Ömer bu arzusunu gerçekleştirilmeden vefat etti.³⁴

Hz. Ömer'in ganimet yerine fey kararını almasının arkasında, o günkü İslam toplumunun içinden geçmekte olduğu tarihsel şartlar etkili olmuştur. O, bu kararının gerekçelerini şu sözlerle dile getirmişti: "*Eğer biz bu memleketleri halkıyla berâber alıp müslümanlara taksim edecek olursak, gelecek nesillere bir şey kalmaz, müslüman ve zımîler konuşacak insan dâhi bulamayacakları gibi, kendi emeği olan iş ve kazançlarından da faydalananmazlar. Arâzileri ile birlikte taksim edilen bu insanlara gelince, Müslümanlar sağ oldukları müddetçe onları sömürmekte devâm ederler. Netice itibarıyla bizden sonra gelecek olan çocuklarımız, onların çocuklarını köle olarak kullanmakta devâm ederler. İslâm hâkim olduğ, müslümanların kölesi olurlar.*

³⁰ Taberî, III, 586.

³¹ Seyf b. Ömer'in bir rivâyetinde; "*Hulvan ile Kâdisiye arasında arâzi satın almak caiz değildir, çünkü Kâdisiye Savâfidir. Allah'ın kendilerine fey'olarak verdiği yerdir*" ifadesi, savâfilerin hukuki durumları ile alakalıdır. Aynı şekilde Halife Hz. Ömer, Fırat'ın kıyısından arâzi satın alan bir kimseyi bundan menetmiştir. Taberî, IV, 33.

³² Geniş bilgi için bkz. bkz. Mustafa Fayda, "Hz. Ömer Devrinde Divan Teşkilatı" *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, editör: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul-1989, II, 168 vd.; Abdülaziz ed-Dürî, "Divan" maddesi, *DİA*.

³³ Gazilere kahıldıkları savaşa göre maaş verilirken çocuklarına 100-200, hanımlarına 200-300 arası maaş veriliyordu. Şehre sonradan gelenlere (*Revâfîc*) ise 200 dirhem veriliyordu. Fakir ve miskinlerin aileleri için de ayda iki ceribe (yaklaşık 72 kg yiyecek) tahsis edilmişti. Bu miktarlarla ilgili kaynaklarda verilen bilgiler farklılık arz etmektedir. Krş. Ebû Yusuf, 84, Ebû Ubeyd, 258(trc), Ya'kûbî, *Tarih*, II, 44-5; İbn A'sem, II, 176, İbn Esir, III, 113.

³⁴ Ya'kûbî, II, 45-6.

²⁴ Muhammed Esed, III, 1131.

²⁵ Ebû Yusuf, *el-Harâc*, 24-5; Kudâme b. Câfer, a.g.e, 204, 206-7; Ebû Ubeyd, a.g.e, 75-6; İbn Zenceveyh, a.g.e, I, 247; Belâzürî, a.g.e, 371 (T. 380).

²⁶ Bkz. Lokkegeard, a.g.e, 56; A. Dürî, *Târihu'l-İrâk'ül-İktisâdi*, s. 33; Halil İnalçık, "İslâm Arâzi Hukûkunun Osmanlı'da Aldığı Şekillerle Kıyası", s. 33.

²⁷ İbn Zenceveyh, a. g. e, I, 213.

²⁸ A. Dürî, "Fi't-Tanzîmi'l-İktisâdi fi Sadri'l-İslâm", s. 78;

²⁹ Taberî, IV, 31-2.

Ben buna asla râzî olamam."³⁵

Hız. Ömer basiretli bir devlet adamı ve iyi bir gözlemci olarak müslüman toplumun fetihlerle elde ettiği zenginlik ve siyasi gücün etkisiyle iç bunalımlara düşeceğinin farkındaydı. Bundan dolayı bu konuşmasının içinde işaret ettiği servet temerküzünün ve sosyal değişimin ortaya çıkaracağı sorunların önüne geçmek için sıkı önlemler almaya çalışmıştı. Bu sebeple, savaş sonrası elde edilen toprakların mülkiyetini umûmleştiren; 1)eski sâhiplerini müslümanların elinde dâimi olarak köleleşmekten kurtarmak, 2)müslümânların bu toprakları ekip biçme imkânları ve tecrübeleri olmadığından üretim faaliyetini kesintiye uğratmamak; 3)müslümân fâtipleri ziraatçılığa yönlendirmek; bunun yerine 4)İslâm'ın fetih ve yayılışını sürdürmek, 5)fethedilen bölgelerdeki insanların müslümânlaşmasını kolaylaştırmak; 6)toprakların ganîmet yoluyla belli bir sınıfın elinde tekelleşmesini engellemek ve 8)fethettikleri ülkelerde feodal tabiiyet ilişkileri yerine hür insanlardan oluşan bir toplum meydana getirmeyi hedeflemiştir. Hız. Ömer ve etrafında onunla birlikte hareket eden sahâbe, meseleyi Haşr sûresindeki uyarıları dikkate alarak sâdece bir toprak hukuku olarak değil; ekonomik, sosyal, askeri ve dinî yönleri ile ele almıştır.³⁶ Bu karar İslam tarihinde feodal ilişkilere ve derebeylik sistemine giden yolu tıkama noktasında oldukça kritik bir yol ayrım olmuştur. Ne var ki Hız. Ömer'in bu yaklaşımı klasik kaynaklarımızda aynı genişlikte ele alınmamış, mesele sadece toprak ve ganîmet hukuku çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Ganîmet yerine fey görüşünün benimsenmesi, müslümanları fethettikleri ülkelerde ganîmet peşinde koşan yağmacılar olarak değil, bir dinin temsilcileri ve köklü bir medeniyetin öncüleri olduklarını gösterir. Fey görüşünün benimsenmesi, müslümanların bir taraftan fethettikleri ülkelerde siyâsî otoritelerini pekiştirmiş, diğer taraftan ise askerî ve siyâsî olarak tebârüz etmelerine imkan sağlamıştır.³⁷ Bunun yanında müslümânlar bu siyâset ile dini misyonlarını bırakarak mümbit toprakların sıradan çiftçileri olmak yerine, hem İslam'ın yayılışına ve fetihlere devâm edebilmişler, hem de yönetim, kültür, sanat, idâre alanlarında temâyüz ederek Ortaçağ dünyasının

³⁵ Bkz. Ebû Yûsuf, 24 (t.227-9), M. Hamidullah, 376-7; Hız. Ömer'in köleleşmeye karşı açık tavrına ve bu kadar sarîh sözlerine rağmen Caetâni kendini olağanüstü zorlayarak, Halife Hız. Ömer'in, Hız. Peygamberin farklı uygulamaları arasındaki belirsizlikten faydalanarak, onun çizgisinden saptığını, daha sonraki fakihlerin ortaya koyduğu standartların da esasen, Hız. Peygamberin tatbikatına değil, Hız. Ömer'in tatbikatını dikkate alarak yapıldığını ileri sürmektedir. Böylece gayri müslimleri toprağa bağlı esirler haline getirdiğini, hayat hakkının ancak toprağı işlemekle sınırlı olduğu iddialarında bulunmaktadır. L. Caetâni, VII, 216-218, 224.

³⁶ Ebû Yûsuf, 24-25; Ayrıca, Hız. Ömer'in bu konuyla ilgili tedirginliğinin ayrıntılı bir dökümü için bkz. M. Fayda, s. 15-16.

³⁷ J. Wellhausen, s.14.

köylü kalabalıkları arasında şehirlerin seçkin insanları olarak tebârüz edebilmişlerdir.³⁸ Öte yandan iktisadi kaynakların fey'adı altında ümmetleştirilerek eski sâhiplerinin elinde işlemek üzere bırakılması, Bizans ve Sasaniler zamanında hakim olan feodal tabiiyet bağlarından kurtararak İslâm devletinin hür tebaası durumuna yükseltmiş, hem de toplumsal yapıyı tahrip ederek dengesiz bir gelir dağılımına yol açacak bir toprak aristokrasisinin oluşumunu önlemiştir. Fey'bir anlamda bu süreci başlatmıştır. Bu bakımdan, İslam siyasi düşüncesinde devlet tasarımları yapılırken Haşr suresi 7-10. ayetler ile Hız. Ömer'in ortaya koyduğu modeli dikkatle okumak gerekir.

Oryantalistler ilk İslâm fetihlerinin bir ganîmet ve yağma hareketi olduğu ön yargısından hareketle, Halife Hız. Ömer'in fey'yorumuna karşı şiddetli eleştiriler yöneltmektedirler. J. Wellhausen fetihlerin Câhiliyye dönemi Arap alışkanlıklarının devamı niteliğinde bir yağma hareketi olduğu iddiasını tekrarlayarak, İslâm fetihlerinin esasında bir yağma hareketi olduğu sonucunu ispatlamaya çalışır. Bunu yaparken konuyu ganîmet-fey'eksenindeki tartışmalara çekerek, Halife Hız. Ömer'i ganîmet hukukunu kaldırmak ve İslâmî bir ilkeyi ilga etmekle suçlar. Önceleri savaşa katılanlara dağıtılan ganîmetlerin, bu kararlar Halife Hız. Ömer'in "aç gözlülük" yaparak orduyu dolandırdığını, fey'adı altında toprakları devletleştirmek sûretiyle devlete bağlı ve muhtaç bir ordu oluşturduğunu iddia eder. Buna delil olarak da sahâbe icmâni ve yerleşik tatbikatı göz ardı ederek, nazârî planda daha az kabul görmüş olan Şâfiîlerin; "savaşla(anveten) fethedilen topraklar ganîmettir" görüşüne dayanır.³⁹ Çünkü yaygın Oryantalist söylemde, İslâm fetihleri bir Peygamberin misyonunu yüklenmiş bir gurup insanın öncülük ettiği bir dini yayma hareketi değil; ganîmet peşinde koşan bedevi Arapların bir yağma hareketi ve istilası olarak görülür. Müellifin burada ısrarla Hız. Ömer'in fey'yorumunu bir sapma olarak görüp, ganîmeti esas almasının temelinde kanaatimizce bu yaklaşım yatmaktadır.⁴⁰

Fey içinde yer alan ve her dönemde ciddi tartışma konusu olan sahipsiz durumda olup, geliri gazilere dağıtılan "savafi topraklar" olmuştur. Bunlar doğrudan devlet eliyle işletilen ve geliri bol iktisadi kaynaklardı. Basra, Kûfe, Fustat ve Medine gibi ordugah şehirlerde yaşayan gaziler, yukarıda da belirttiğimiz gibi bu topraklardan elde edilen gelirlerden maaş alıyorlardı. Çünkü bu toprakların sahibi olmadığından bir anlamda sadece gazilerin fey'i durumundaydı. Nitekim Iraklı tabii devri fakihler-

³⁸ M. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, 255-256.

³⁹ Wellhausen, (1963), s. 15, 20-21.

⁴⁰ Krş. Wellhausen, (1960), s.106.

den İbrâhim en-Nehâî (ö. 95/713) ve Şa'bi (ö. 104/722) gibi isimler, fey'in esâsen "savâfi arâziler ile sınırlı" olduğunu ileri sürmüşlerdi. Bu görüşü savunanlara göre zâten topraklarının üzerinde kalanları, (yani Haracî Arâziler) eski sahiplerinin olduğundan, fey olarak değerlendirmek doğru değildi. Ancak Kistrâ ve yakınlarının terk ettiği arâziler, gazilerin fey'dir görüşündeydiler⁴¹. Konuyla ilgili olarak İbrahim en-Nehâî şöyle diyor; "Sevâd savaşla alındığından, toprak sâhiplerinden geri dönenler cizye üzere zimmet altına girdiler, geri dönmeyenlerin arâzileri fey'oldu..." Aynı konuda Şa'bi'nin görüşleri ise şöyledir: "Sevâd savaşla alınmıştır. Sulha ve zimmete girenlerin dokunulmazlığı vardır. Kistrâ ve onunla kaçanların malları Allah'ın fey'olarak verdiği kimselere feydir."⁴² Burada esas vurgulanmak istenen Savâfi arâzilerin "savaşanlar için fey'olduğu" yönündeki eğilimi ortaya koymaktadır.

Savâfi arâziler, savaşanların fey'i olduğundan, ilk devir rivayetlerini derleyen erken dönem kaynaklarında katâ'i kavramı, önceleri bu toprakların gelirinden gazilere dağıtılan parçalar/hisseler anlamında kullanılmıştır.⁴³ Bu topraklar mustakil bir divan altında (Divan-ı İstandari) işletiliyor, gelirleri de arazinin bulunduğu bölgenin fethine iştirak etmiş gazilere dağıtılıyordu. Bu gaziler de genellikle Kufe, Basra ve Fustat gibi ordugah şehirlerde, bu topraklardan gelen maaşlarla geçiniyorlardı.

3-Hz. Osman zamanına, Kufe, Basra ve Fustat gibi çok sayıda gazinin yaşadığı şehirlerde yükselen muhalefetin temelinde savâfi mallarının paylaşımı ve devletleştirilmesi yatmaktadır. Hz. Osman devrinde, yeni fethedilen bölgelerde hâkimiyetin tesisi için bir çok sahâbenin ve gazinin bu bölgelere hicret etmesi gerekmişti. Bunun üzerine Hz. Osman gâzilerden yeni fethedilen yerlere göç etmek isteyenlerin arâzilerini ve savâfilerden aldıkları hisselerini satmalarına izin vermiştir.⁴⁴ Böylece bir kısım fey'arazileri devletin eline geçmeye veya toprak sâhibi olmak isteyen kimselere satın alınmaya başlamıştır. Açılan bu kapıdan yararlanırlar, fey'arâzisi olan savâfi arâzilerden geniş mülkler ele geçirmişlerdir.⁴⁵ Halbuki Hz. Ömer bu toprakların satılmasını yasaklamıştı. Bu toprakların bir kısım şahısların eline geçmesi, doğal olarak gâzilere dağıtılan fey'gelirlerinde de ciddi bir azalma meydana getirdiğinden, Hz. Osman dağıtılan maaşları düşürmek zorunda kalmıştı. Ayrıca takas sırasında bu savâfi arâzilerin bir kısmı bazı kimselere iktâ' olarak verilmişti. Bu uygulama müslümanlar arasında sert eleştirilerek

neden olmuştur.⁴⁶ Nitekim ilk rahatsızlıklar, ümmetin feylerinin Ümeyye ailesi ve idarecilerinin tekeline girmeye başladığını fark eden Kûfe'deki gâziler vâli Sa'id b. As'ın huzuruna giderek şöyle demişlerdi: "Allah'ın fey'olarak verdiklerini senin ve adamlarının özel çiftliği olmasını istiyorsun. Unutma herkese ne düşerse sana da o düşecektir." Aynı kimseler Halife Hz. Osman'a yazdıkları mektupta da şöyle diyorlardı: "Seni fitneye karşı uyarıyoruz. Hayırlarımızı sürdürdün, şerli insanları başımıza belâ ettin, fey'lerimizi düşmanlarımıza dağıttın, imtiyazları tekelleştirdin, gökyüzünün yağdırdığını, yeryüzünün bitirdiğini tekeline aldın. Ülkemize ve feylerimize bunu yapmaya devâm edersen, aramızdaki hükmü Allah verecektir."⁴⁷ Açıkça tehditkar unsurlar barındıran bu ifadelerde Hz. Ömer dönemine göre gerek fey' ve gerekse maaş dağıtım (itâ) siyâsetinde yaşanan değişikliğe yönelik huzursuzları açıkça görmek mümkündür.⁴⁸

Halife Hz. Ömer fey ümmetin, savâfileri de gazilerin ortak mülkü olarak görüyordu. İhtiyaç sahiplerine ise fey gelirlerinin toplandığı hazineden yardımda bulunuyordu. Bu anlayış içinde fey içine giren mallar genel anlamda ümmetin ortak olduğu kaynaklardı ve devlet başkanı dahi bu hukuku gözeterek davranmak zorundaydı. Hz. Osman ise feyi, devlet malı olarak anlamış, devlet başkanı sıfatı ile rahat tasarrufta bulunarak, daha önce gelirleri savaşçılara paylaştırılan bu malları devletleştirmişti. Bu devletleştirme teşebbüsü, Savâfi arazileri, kendi yakınlarına iktâ' etmek suretiyle gerçekleştirmişti.⁴⁹ Ümmet adına vakfedilmiş (fey haline getirilmiş) olan bu arâziler üzerinde devlet başkanını yetkileri velâyetle sınırlı iken, Hz. Osman devlet malı gibi telakkî edilerek iktâ' etmiştir. Yaşanan huzursuzluğun temelinde fey'in bu şekilde devletleştirilmesi yatmaktadır.⁵⁰ Nitekim Abdulaziz ed-Dürî, Hz. Osman döneminde fey anlayışındaki bu değişmeyi, ümmetin fey'i anlayışından devletin feyi anlayışına geçiş olarak yorumlar ve bu devirdeki isyanın temel sebebi olarak gösterir.⁵¹

⁴⁶ Taberî, III, 589, Ebü Yûsuf, 24.

⁴⁷ İbn A'sem el-Kûfi, *Kitâbu'l-Futûh*, II, s. 178-182.

⁴⁸ Hz. Ömer ile Hz. Osman'ın mâliye siyâsetlerinin karşılaştırması ve sonuçları için bkz. Habib Cenâhî, "İşkâliyyetu'l-Mülkiyyeti'l-'Arz ve Eseruhâ fi Tahavvuli'l-İktisâdi ve'l-İctimâ'i fi Müctema'i Sadri'l-İslâm", *D T.*, XI, 35-36, s. 217-236.

⁴⁹ Corci Zeydan, *Medeniyeti İslâmîyye Tarihî*, I-V, İstanbul 1328, II, 198.

⁵⁰ Ebü 'Ubeyd, s. 291; ayrıca bkz. A. Dürî "Fi Tanzimâti'l-İktisâdiyye fi Sadri'l-İslâm" *Mecelletü'l-'Ulumi'l-İctimâ'iyye*, (Kuveyt 1981), s. 77.

⁵¹ "Ümmetin Feyinden devletin fey'ine" geçişten maksat; Savâfi arâzilerin gelirleri daha önce gâzilere ve yoksullara dağıtılırken Hz. Osman zamanında bu tür arâzilerin gelirleri Beytu'l-Mâl'de toplanmış, aynı zamanda da bu arâzilerden iktâ'lar verilmeye başlanmıştır. Bu durum doğal olarak fey arâzileri üzerinde devletleşme ve devlet kontrolü getirmiştir. Bkz. Abdülaziz ed-Dürî, "Mâliku'l-'Arz ve'l-Muzâri fi Sadri'l-İslâm", 332-334; Krş: İbrâhim Harekât, *es-Siyâseh ve'l-Müctema' fi 'Asri'r-Râşidin*, Beyrut 1985, s. 118.

⁴¹ S. Ahmed Ali, *el-Harâc fi'l-'Irak*, s. 67.

⁴² Taberî, III, 586-7.

⁴³ Ebü Yûsuf, a. g. e, 57. Yahyâ b. Âdem, a. g. e, 64.

⁴⁴ Ebü 'Ubeyd, 296 (T. 312); İbn Zenceveyh, II, 632-633.

⁴⁵ Taberî, V, 280, 281; İbn Zenceveyh, II, 630; Dürî, "Fi Tanzimâti'l-İktisâdi fi Sadri'l-İslâm", s. 80.

Bizim kanaatimiz de fey anlayışındaki farklılaşmadan kaynaklandığı yönündedir. Hz. Osman dönemindeki tartışmaların merkezinde "fey" meselesi etrafında derinlerde üç farklı eğilimin çatıştığı dikkat çeker; Hz. Osman'ın yönetici kadrolarının temsil ettiği "asabiyetçi" eğilim; ordugah şehirlerdeki kabile reislerinin önderlik ettiği "kabileci-ganimetçi" eğilim ve Medine'deki ashabın çoğunluğunun öncülük ettiği "eşitlikçi-İslami" eğilim. Devleti yönetmekte olan asabiyetçi eğilim fey mallarını devlet malı olarak anlayıp, üzerinde tasarruf etmeye başlaması ile bu malları savaş ganimeti olarak gören kabileci-ganimetçi eğilimin temsilcileri tarafından haklarının gaspı olarak algılanırken; Medine'deki "eşitlikçi-İslami" eğilim taraftarlarının ise ümmetin ortak olduğu, feylerin bir grubun tekeline geçmesi olarak yorumlanmıştır.⁵²

C) Emevi Saltanatında "Fey" Anlayışı ve Uygulamaları:

Hilafetten saltanata geçtikten sonra devlet ve siyaset alanında yaşanan değişiklikler genellikle hilafetin irsi hale gelişi ile sınırlı çerçevede ele alınmıştır. Bu sistem değişiminin sosyal, siyasi ve iktisadi yönleri üzerinde nadiren durulmuştur. Bu bakımdan fey kavramının Emeviler devrinde algılanışı ve uygulanması, saltanat sisteminde iktisadi ve sosyal konulara nasıl yaklaşıldığını görmemize yarayacak bir konudur.

Dikkatlice incelendiğinde Hilafet anlayışı ile fey anlayışı arasında Hulefâ-i Râşidîn dönemi ile daha sonraki Emeviler ve Abbasilerin fey ve Hilafet anlayışları arasında bir farklılık vardır. Hilafet makamı Hulefâ-i Râşidîn döneminde "Müminlerin Emîri" ya da "Allah Rasûlünün Halifesi" idi. Daha sonra hilafetin saltanata dönüşmesi ile halifelik müminlerin temsilciliği makamından çıkarılarak, "Allah'ın yeryüzündeki halifesi" şekline dönüştürülmüştür. İlki tabandan temsil gücünü alarak siyasi ilkeler bakımından Allah'a ve idari sorumluluklar bakımından da ümmet karşı sorumlu iken, ikincisinde hilafet Allah'ın insanlara karşı bir temsil makamı olarak sunulmaktadır. Böylece, Hilafet sorgulanamaz ve insan üstü bir konuma yüksetilmektedir. Ayrıca Allah ile halifelik arasındaki bağ, belirsiz ve kontrol edilemediğinden, bu boşluk bir keyfi idare ve despotizme yol açabilmektedir.

Aynı mantığın fey anlayışında da kullanıldığını görüyoruz. Çünkü "fey malları" başından beri "ümme malı" olarak anlaşılmış ve ona göre siyaset takip edilmiştir. Halbuki saltanat sistemi içinde bu mallar ümmet malı değil, hilafette olduğu gibi

"Allah'ın malı" olarak addedilmiştir. Elimizdeki mevcut tarih kitaplarında bu anlayış, ilk defa Hz. Osman'ın Şam valisi Muaviye tarafından seslendirilmiştir. Ebû Zer ile Muaviye arasındaki bir tartışma oldukça ilgi çekicidir. Tarihçilerin İbn Sebe'ye bağlayarak aktardıklarına göre İbn Sebe', Ebû Zer'e gelerek Muaviye'nin "Mal Allah'ın malıdır" dediğini söyler. Bunun üzerine kalkıp yanına giderek sen "mal Allah'ın malıdır diyormuşsun?" diye sorar. O da "Biz Allah'ın kulları değil miyiz? O halde mal da, yaratıklarda, emir de onundur" deyince; Ebû Zer, hayır "Allah'ın Malı" deme, ben o "Allah'ın malı değildir" demiyorum, "müslümanların malı" diyorum der. Muaviye'nin yanından ayrıldıktan sonra etrafındakilere "Muaviye bu sözle müslümanların ismini yok ederek mallarına el koymak istiyor" diye uyarır.⁵³

Benzer bir yaklaşımın hemen hemen aynı kelimelerle Halife el-Mansur tarafından da tekrar edildiği görülür. Halife el-Mansur Haccdaki bir konuşmasında şöyle diyor: "Ben sâdece Allah'ın Fey'inin bekçisiyim. Onun isteği ile iş yapar, onun isteği ile dağıtırım. Allah size feylerinizi dağıtmak isterse ben açarım, istemezse kapatırım. Benden değil Allah'tan isteyin".⁵⁴ Bu ifadeler ile feyler üzerinde sorgulanamaz bir tekel oluşturarak müslümanların fey'i ile halifenin fizikî varlığı arasındaki bir ayrım otomatikman anlamsız hâle geliyordu. Bu mantık içinde Allah'ın mâlî ile Allah'ın halifesi arasındaki engeller de doğrudan kaldırılarak devlet başkanına sınırsız ve keyfi bir tasarruf alanı açılmaktadır.⁵⁵

Hz. Osman döneminde başlayan fey'in devletleştirilmesi, sistem içinde Emevîleri güçlendirmiş ve sonuçta Emevî saltanatının kurulmasına yol açmıştır. Saltanat sistemi içinde feylerin ya da iktisadi rantların nasıl belli bir sınıfın elinde tekelleştiği daha açık hâle gelmiştir.⁵⁶ Emevîlerin saltanata dayalı bir sistem kurmaları ile birlikte önce savâfi arâziler halife ve Ümeyye âilesinin özel mülkü hâline getirilmiştir. Bu konuda Emevîlerin fey'arâzilerine ilişkin tutumlarını en iyi yansıtan olay, Fedek⁵⁷ arâzilerindeki uygulamalarıdır. Fedek Hz. Peygambere(s.a.v) aitti ve gelirlerini kendi ihtiyaçlarına, Hâşimoğullarına harcar ve bekârları

⁵³ Taberî, IV, 283.

⁵⁴ Taberî, *Tarih*, VIII, 89; Yahyâ b. Âdem, a.g.e, 57-8.

⁵⁵ Halifelik ve lakaplarının kullanımına ilişkin daha geniş bilgi için Bkz; İbn Sa'd, III, 183 (Beyrut 1968); Hasan İbrahim Hasan, *en-Nuzumu'l-İslamiyye*, Kahire 1970, s. 20, 22.

⁵⁶ Fâlih Hüseyin "Tatavvuru Mülkeyiti'l-'Arz fi'l-Asri'l-Emevî", s. 443-445.

⁵⁷ *Fedek*: Medine'ye 150 km uzaklıkta bir Yahudi yerleşim yeri olup, h.6/627 yılında, topraklarının yansı karşılığında Hz. Peygamber ile anlaşma yapılarak fethedilmiştir. Bu toprakları Hz. Peygamber, amme işlerine, yolcu ve misafirlere harcardı, vefatından sonra bu toprakları, Hz. Peygamberin varislerine verilmemesi Hz. Fatma ile Halife Hz. Ebû Bekir arasında tartışma konusu olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Algül, "Fedek", *DİA*, XII, 294.

⁵² Bu konuyla ilgili olarak *İslamiyat* dergisinin önümüzdeki sayılarında "Hz. Osman Dönemindeki Fitne Olaylarının Sosyo-Ekonomik Boyutları" adıyla bir çalışmamız yayınlanacaktır. Bkz.

evlendirirdi. Hz. Fâtma Hz. Ebû Bekir'den Fedek arâzisinin kendine verilmesini istediğinde, Hz. Ebû Bekir bunu kabul etmedi. Ona göre bu arâzî hayatta iken Hz. Peygamberin(s.a.v) devlet başkanı sıfatı ile ihtiyaçları(tu'me) için kullanılıyordu. Hz. Peygamberin ölümünden sonra bu araziler artık ümmetin feyi haline gelmiştir.⁵⁸ Gerek Hz. Peygamber(s.a.v), gerek Hulefâ-i Râşidîn döneminde hiç bir özel şahsa verilmeyen ve devlet başkanlığının harcamalarında kullanılan bu arâzî ilk olarak Muâviye tarafından Mervan b. Hakem'e iktâ' olarak verilmişti. Onlardan da sırasıyla Abdülaziz b. Mervân ve Abdülmelik b. Mervân'a, onlardan da oğulları Ömer, Velid ve Süleyman b. Abdülâziz'in ellerinde dolaşan bir mülk hâline gelmişti.⁵⁹ Belâzurî, bu uygulamayı, "Peygamber sünnetini değiştirmek" olarak yorumlamaktadır.⁶⁰ Bundan dolayı Ömer b. Abdulaziz diğer hisselerini satın alarak ilk haline döndürmüştür.⁶¹

Fey'arâzileri içinde ayrı bir kategori oluşturan savâfî arâzilerinin, Muâviye tarafından kendi mülkü gibi algılanarak âilesi ve yakınlarına dağıtması,⁶² iktâ', ihyâ ve harâc arâzilerine el koymak sûretiyle tahsislerde bulunması sonucunda her tarafta imtiyazlı bir Arap toprak aristokrasisi oluşmuştur. Bu geniş toprak sahiplerinin doğuşu ve genişlemesi fey'arâzileri aleyhine gerçekleştiğinden, mâliyeyi de ciddi kayıplara uğrattı.⁶³ Özellikle Ömer b. Abdülâziz ve sonrasında harâcî arâzilere getirilen satış yasağı, tamâmen bu gidişin önüne geçerek küçük toprak sahiplerini korumak içindi, fakat onun bu teşebbüsleri sonuçsuz kalmıştır.⁶⁴

Buna karşılık başından beri, ilk fetihlere katılan kabile mensupları fey'arâzileri ve gelirlerini ganimet olarak kendi mülkleri olduğunu düşünüyordu. Muhtar es-Sekâfî (ö.67/687)⁶⁵ Emevîlere karşı isyan ettiğinde mevâlîye Araplar ile birlikte mâli konularda eşitlik vaat etmişti. Kûfe'deki kabileler Muhtar es-Sekâfî'ye karşı çıkarak; "*Mevâlîye sırtını dayıyorsun. Halbuki onlar ve yaşadıkları toprakları, Allah'ın bize gönderdiği feydir. Biz onları âzât ettik, bundan dolayı Allah'tan ecir ve sevap bekliyoruz. Bir de feylerimize ortak edilmelerine hiç bir şekilde râzî*

olamayız." demişlerdi.⁶⁶

Bu ifadelerden, ilk fetihlere katılan kabilelerin sahip oldukları imkanları mevâlî ile paylaşmak istemediklerini görmek mümkündür. Emevîler de bu eğilimi destekleyen ve kurumsallaştıran bir siyaset tâkib etmişlerdir. Bunun sonucu olarak mevâlî statüsünü resmileştirmişlerdir.⁶⁷ Böylece binlerce mevâlinin müslümânlarla beraber savaşa iştirak etmesine rağmen, fey'den dağıtılan maaşlardan pay verilmiyordu. Ömer b. Abdülâziz devrinde Mâverâ-unnehirde 20.000 mevâlinin herhangi bir maaş olmadan savaşıklarını şikâyet etmişlerdi. Bu bir bakıma ümmet fey'inin tekelleşerek, yani zenginler, kabile reisleri, ordu mensupları ve yöneticiler arasında dönen bir meta haline gelerek Kur'anî çizgiden sapışını göstermektedir.⁶⁸

Emevî saltanatı içinde İslam'ın getirdiği eşitliğin yerini, imtiyazlı Arap kabilelerinin, yöneticilerin ve bir kısım ailelerin aldığı görülüyor. Fey mallar üzerinde yöneticilerin keyfi tasarrufları, devlet harcamalarının daha öncelikli hale gelmesi, muhtaçlara fey gelirlerinden yardımda bulunulmaması vs. şekilde tezâhür eden feyin ümmet malı yerine devlet malı anlayışı yerleşmiştir. Bu anlayışa bağlı olarak kabilelerin baskısı karşısında, öncelikle savâfî arâziler iktâ' edilmeye başlanmıştı. Abdülmelik b. Mervân döneminde (66/685-86/705) ise artık savâfî arâziler bütünüyle özel şahısların eline geçmişti. Hatta bu devirde, mülkiyeti ümmetin (fey) olmak üzere, eski sahiplerinin elinde bırakılan ve karşılığında haraç alınan, "harâcî arâziler" dahî devletin tasarrufuna açık hâle gelmiştir.⁶⁹ Halbuki bu topraklar hiçbir surette alınıp satılamaz veya bir başkasına devredilemezdi. Tabîin devri müçtehitlerinden Mücâhit'e (ö.103/721) Sevâd arâzilerinin satışı sorulduğunda; "*bu topraklar alınmaz, satılmaz, çünkü biz bu toprakları savaşla fethettik ve savaşanlara taksim etmeyip bütün müslümânlar adına fey(vakf) olarak bıraktık*" cevabını vermiştir.⁷⁰

Müslüman halkın ortak malı sayılan Haraç topraklarının satışına ve iktasına izin verilmesi, toplumun taşlarını yerinden oynatmıştır. Şöyle ki fey topraklarının önce müslümanlar tarafından satın alması ve satın alınan arazilerin öşür arazisi haline gelmesine göz yumulması, arkasından İslam'a giren köylülerin yerlerini terk ederek şehirlere göç etmeye başlamaları, hazinenin bu topraklardan aldığı vergi-

58 a.g.e, s. 44.

59 Belâzurî, 44-5.

60 a.g.e, s. 43.

61 a.g.e, s. 45.

62 Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 144-5; İbn Asâkir, *Tehzîbu Târîhi Dimaşk*, I, 184-5; Makrîzî, *Hîtat*, I, 67.

63 A. Dürî, *İslâm İktisât Tarihine Giriş*, s. 33, 36, 55 Wellhausen, (1963), 132; M. Nasrullah, 133, 142-150.

64 İbn Asâkir, II, 199. Bu süreçte takib edilen siyaset için bkz. G. H. Kâtîbî, s. 320-323.

65 Muhtar es-Sekâfî; hicretin ilk yıllarında doğmuş, gençliğinde Hz. Ali'nin saflarında yer almış, Emevîler devrinde de muhalif hareketini sürdürmüş ve Kûfe'de Emevîlere karşı isyan etmiş Sakîfî bir komutan ve idarecidir. Onun Kûfe'de başlattığı isyan için bkz. Ahmed Ağırakça, *Emevîler Döneminde Saltanata Karşı Hilâfet Mücadelesi*, İstanbul 1992, s. 209-244; Wellhausen, a. g. e, 88-94.

66 Taberî, VI, 44.

67 W. Montgomery Watt, Emevî hilâfetini bir kabile federasyonu olarak gördüğünü, Arap olmayan birinin İslâm'a girmeden önce bir kabilenin ahitle mevâlî olma zorunluluğunun getirildiğini dile getirmektedir. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 55-56.

68 Taberî, VI, 559; ayrıca bkz. A. Dürî, *İslâm İktisât Tarihine Giriş*, s. 63-4.

69 M. Mikdâd, *el-Mevâlî ve Nizâmü'l-Velâ*, s. 248, 250.

70 Belâzurî, a. g. e, 371.

leri kaybetmesine yol açmıştır.⁷¹ Mâliyeyi düzeltmek için harâc arâzisini elinde bulundurup da öşür ödeyen müslümanlardan harâc istenince, Irak'ta olduğu gibi hepsi tepki olarak İbn-i Eş'âs isyanına ve diğer karşıt hareketlere destek vermişlerdir.⁷² Toplumda giderek artan eşitsizlik ve gerilim, müslümân olanların hak ettikleri muâmeleyi görememeleri, Emevîler için ciddi bir tehdit haline gelmeye başlamıştı. Bundan dolayı Dozy; "eğer Abdülmelik ve Ömer b. Abdülâziz'in dehası ve düzenlemeleri olmasaydı, Emevîler daha erken yıkılırdı" demektedir.⁷³

Ömer b. Abdülâziz'in "Fey" siyaseti üzerinde durmak, Emevîler devri boyunca yaşanan fey anlayışındaki değişimin ortaya çıkarılması bakımından önemlidir. Kaynaklarımız Ömer b. Abdülâziz'in iş başına gelir gelmez, yaptığı ilk icraatlardan birinin, harâcî arâzilerin artık öşür hâline getirilmesini yasaklamak olduğunu naklederler. Daha önceden öşür hâline getirilen arâzilerin ise geçerli olduğu açıklanmıştır.⁷⁴ Bununla bağlantılı olarak Harâcî arâzilerin fey'olduğunu, mülkiyetinin ürfmete âit olduğunu, bu sebeple müslümân dahi olsa elinde harâc arâzisi bulunduranların harâc vergisi ödemesi gerektiğini kesin kural hâline getirdi. Vâlilerine gönderdiği mektuplarda, fethedilen arâzilere Haşr süresi 7.-10. ayetlerine göre muâmele edilmesini, bunların ümmetin ortak mâli olduğunun unutulmamasını, harâc arâzilerinin dâimî fey'olduğunu yazıyordu.⁷⁵

Ömer b. Abdülâziz, fey'e sâdece gelirleri değil, Hz. Ömer dönemindeki gibi arâzinin mülkiyetini de dahil ediyordu. Savaşla fethedilen toprakların hiç bir zaman ganîmet olarak dağıtılmadığı için ümmetin ortak malı/fey'; sahihsiz toprakların(Savaf) ise sadece savaşçıların feyi olduğu görüşünü savunuyordu.⁷⁶ Nitekim Ürdün vâlisine yazdığı bir mektupta, "bu topraklar müslümânların feyidir, satışını yasakla" talimatını vermişti.⁷⁷ Bu arâzileri korumak amacıyla haksız yere alınmış veya gasp edilmiş olanları geri alıyor ve bu arâzilerin şahsi mülk haline getirilmesinin önüne geçmeye çalışıyordu.⁷⁸ Hatta Emevî âilesinin elindeki arâzilerin fey'olduğunu, müslümânlara îadesi gerektiğini söylüyordu. Fedek arazisini de Ümmeye âilesinin elinden almıştı.⁷⁹ Yine mektuplarından birinde savaşla ele geçen arâziler için: "müslümân olan kimsenin arâzisi müs-

lümânların feyi olarak kalır" demektedir.⁸⁰ Ömer b. Abdülâziz böylece fey topraklarının yönetici ve nüfuzlu bir azınlığın elinde tekelleşmesini önlemeye ve küçük toprak sahiplerini bu gelişmeden korumaya çalışıyordu diyebiliriz.

D)Abbasilere Ulemanın Fey Uyarısı:

Abbâsiler devrim öncesi davetlerinde Emevî yönetimini zâlim ilan ederek iki temel slogan kullandılar: eşitlik ve adalet. Abbâsilerin kurulduğu gün Kûfe mescidinde yapılan biat töreni esnasında, ilk Abbâsî halifesi Ebu'l-Abbas es-Saffah'ın amcası Dâvud b. Ali yaptığı konuşmada, şöyle diyor: "...Emevîlerin kötü idâresi, sizi aşağılamaları, fey-lerinizi kendi tekellerine almaları, sadaka ve zekâtları dağıtmamaları, bizlere çok ağır gelmiştir..."⁸¹ Bu konuşmada Emevîlerin kötü idaresi sayılırken fey meselesi de temel bir rahatsızlık sebebi ve eleştiri konusu yapılmaktadır. Ayrıca eski yönetimin fey uygulamaları eleştirilirken, zimnen bu alanda daha iyi bir yönetimin olacağı vaâd edilmektedir.

Ancak iktidara yerleştikten sonra Emevî çizgisinde devam etme emareleri görülmeye başlarken ulemanın sert tepkisine maruz kaldılar. Kuruluş yıllarında devrim önde gelen fukahası tarafından özellikle fey ve amde malları etrafında yoğunlaştırıldığı görülür. Emevîlerde olduğu gibi feylerin tekelleştirilmemesi yönünde yüksek sesli çağrılar yapıldığı dikkat çekmektedir. Ebû Hanife'ye göre "zamanın halifelerinin en kötü uygulaması, fey mallarını yersiz bir şekilde harcamaları ve kendi ellerinde gayr-i meşru olarak saklamalarıydı". Bundan dolayı, halife olarak adlandırılan bir kimsenin fey mallarını şahsi menfaatleri için kullanması caiz değildir. Çünkü fey malları, halife veya âilesinin şahsi mülkü değil, ümmetin malıdır.⁸² Süfyân-ı Sevri de fey mallarının Emevîler tarafından gasp edildiğini, ellerindeki çiftlik ve gelirlerinin aslında ümmetin ortak malı olduğunu vurguladıktan sonra, Abbasilere de bu malların aynı şekilde haram olduğunu ilan ediyordu.⁸³

Benzer bir konuşma da Halife el-Mansûr ile Hicâz fakihlerinden Muhammed b. Abdurrahman ibn Ebî Zî'b (ö. 159/775) arasında, hacc esnasında geçmektedir. İbn Ebî Zî'b; Halife Mansûr'a yaklaşarak "Ya Emîru'l-Mü'minîn! İnsanlar helâk oluyor. Ne olur elinizdeki feylerden onlara yardım ediniz" dediğinde; Halife el-Mansûr, "Ben sınırları korumak için asker göndermeseydim, fey'evine gelir, tencerende pişerdi" diye cevap verdi. Buna karşılık İbn Ebî Zî'b; "Ömer b. Hattâb sınırları koru-

⁷¹ C.Brokelman, *İslâm Devletleri ve Milletleri Tarihi*, s. 83-84.

⁷² İbn Asâkür, *Tehzîbu Tarihü Dimşak*, I, 185; II, 199; A. Dürî, *İslâm İktisât Tarihine Giriş*, s. 36, 72.

⁷³ B. Dozy a.g.e, 68.

⁷⁴ İbn Asâkür, a.g.e, II, 198, 199.

⁷⁵ İbn Abdülhakem, *Siretü Ömer b. Abdülâziz*, s. 72-74, 96-97.

⁷⁶ C. Brokelman, *İslâm Devletleri ve Milletleri Tarihi*, s. 83-84. A.. Dürî, "Mâlikü'l-'Arz ..." s. 331.

⁷⁷ İbn Asâkür, a.g.e, II, 199.

⁷⁸ İbn Abdülhakem, a.g.e, 152.

⁷⁹ İbn Zenceveyh, a.g.e, II, 708-709.

⁸⁰ Yahyâ b. Âdem, a.g.e, 62.

⁸¹ Konuşmanın tam metni için bkz. Taberî, a. g. e, VII., 426-7; Belâzurî, *Ensâb* I, 505.

⁸² Serahsî, *Şerhu'l-Siyeru'l-Kebir*, I, 98; Zehebî, *Menâkibu'l-İmam Ebû Hanife*, Mısır-1946, 115 vd.

⁸³ Sahnîni, 353-356.

mak, asker göndermek, fetihler yapmaktan, insanlara maaşlarını(itâ) dağıtmak daha hayırlıdır diyor-du" diye mukabelede bulundu. Halife hakkında kanaatini soranlara ise "Halka adil davranmıyor, eşit dağıtmıyor" demişti. Kendisi hakkında kanaatini soran Mansur'un yüzüne daha sert bir şekilde şöyle demişti: "Bana göre hayırsız bir adamsın. Çünkü "Allah'a, Rasûlüne, miskinlere, yetimlere" ait malları kendi tekeline aldın. Zayıfları ihmal ettin, güçlülere verdin" diyerek, Haşr suresine gönderme yapmış ve feylerin kimlere verilmesi gerektiğini hatırlatmıştır.⁸⁴

Bu diyalog aynı zamanda Hulefâ-i Râşidin devrinde Abbâsîlere kadar geçen sürede İslam devletlerinin kurumsallaşmış yapısı içinde, artık Hulafâ-i Râşidin devrindeki gibi bir fey'anlayışını sürdürmenin imkansızlaştığını göstermektedir. Çünkü saltanat sisteminin siyasi mantığı, ordu masrafları ve saray giderleri gibi devleti tekeline almış bir grubun ihtiyaçlarına yetmeyeceğinden, tamâmen devletleşen ümmete ait fey gelirlerinden, ümmete dağıtmanın da imkanı yoktur. İlk fetih yıllarındaki sade devlet yapısı içinde eşit bir şekilde dağıtılan fey gelirlerinin yerini artık devletin asker, saray ve bürokrasi harcamaları almıştır. Bu da Emevîlerde olduğu gibi paylaşma alanında "ümmeğin feyi" anlayışını "devletin feyi" hâline getiren şartları gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla Abbâsîler de ana hatlarıyla Emevîlerde olduğu gibi feyleri devlet malı olarak düşünmüşler ve ulemanın uyanlarına rağmen bu anlamda sosyal bir devlet anlayışı geliştirmemişlerdir.

İkinci Abbâsî döneminde(860-940) özellikle mâli konulardaki ihtilaflarda fey anlayışının bir referans çerçevesi olarak devam ettiği görülür. Vâsıt bölgesinde meydana gelen bir ihtilâf vesilesiyle *Divân-ı Harâc* görevlilerinin yazdığı ve vezirin onayladığı 313/925 tarihli resmi bir belgede şöyle denilmektedir: "Sevâd içinde yer alan Vâsıt ve etrafındaki bölgeler savaşla ('anveten) fethedilmiş olup, bu arâzilere sultân bile sâhip olamaz. Çünkü bu arâziler müslümânların feyidir, herkes için vakfedilmiş sayılır. Sâhipleri ise bu toprakları kendi aralarında satabilirler. Bu durumda mülkiyeti geçicidir(Süknâi). Çünkü ödediği veya ödeyeceği harâc, özde kira mahiyetindedir."⁸⁵

Bu yaklaşım Hz. Ömer'in fey'arâzilerini satanlara "o müslümânların fey'idir" diyerek yasaklamasında, Ondan bir asır sonra torunu Ömer ibn Abdülâziz'in, "harâc arâzilerini satanlar müslümânların fey'ini satıyorlar" ifâdelerindeki şaşırtıcı benzerlik, ilk üç asır boyunca düşünce ve hukuk planında fey anlayışında bir sürekliliğin varlığını gösterir.⁸⁶ Ancak kurumsallaşmış saltanat realitesine rağmen, ulemanın sosyal bir devlet idealinden vazgeçmemiş,

kavramlarını da buna göre tanımlamıştır. Bu anlamda fey'mefhumu, sosyal adalet ve devlet karşısında eşitlik haklarını içeren İslâmî bir değer olarak gerek İslam toplumunun mahşeri vicdanında, gerek siyâset düşünürleri ve fukahânın içtihadında bir referans çerçevesi olarak devam etmiştir.

E)Kaybolan Fey Devletinın Yerini Vakıfların Alması:

Hicri üçüncü asrın sonlarına doğru Fey kavramının kaynaklarda kullanımı gittikçe azalır. Bu devirden itibaren, kaynaklarda fey'ile vakf yavaş yavaş birbirinin yerinde kullanılmaya başlar. Meselâ; Ahmet b. Hanbel'e gelerek babalarının Sevâd'da bıraktığı arâzileri paylaşamadıklarını söyleyen bir gence Ahmet b. Hanbel, o arazinin aslını fey'olduğunu, vakfederek aslına döneceğini söyleyerek vakfetmesini tavsiye etmiştir.⁸⁷ Bir başka misalde Kudâme b. Ca'fer, "Hz. Peygamber(s.a.v) Hayber'i fey'kabul etmedi. Burayı taksim etmez, mevkuf kabul ederdi...Ömer ise feyi mevkuf kabul ederek ellerinde bıraktı" derken iki kavram arasındaki akrabalığı gözler önüne serer.⁸⁸

Ancak burada esas sorun, fey kavramını yerini niçin vakıf kavramının aldığıdır. Bu değişimi zorlayan tarihsel şartlar nelerdir? Bu devrin fey ve vakf kavramını etkilemesi muhtemel şartlarına baktığımız zaman, fetihlerin büyük oranda durduğu, Abbâsî devlet maliyesinin çöktüğü, ordu masraflarının merkezi hazineye karşılanamaz hale geldiği dolayısıyla fey mallarından karşılanan ihtiyaçların artık devlet hazinesinden karşılanmasının mümkün olmadığı bir dönemi temsil eder. Muhtemelen daha önce hazineye karşılanan ihtiyaçlar artık karşılanamaz hale geldiğinden, onun bıraktığı boşluğu vakıflar doldurmuştur.⁸⁹ Bir anlamda vakf kurumu devletin sosyal imkanlarının çöktüğü bir dönemde, İslâm'daki "sadaka" anlayışıyla ümmetin verdiği bir cevap gibi görünmektedir. Vakıflarla ilgili ilk kitapların özellikle bu tarihi kesitte yazılmış olması da bir tesadüf olmasa gerekir.⁹⁰

Bu noktada Mâverîdî (ö. 450/1058)'nin fey'kelimesini kullanışı çok dikkat çekicidir. Kendi zamanında İslâm dünyasında askeri bir hâkimiyet kurulmaya başlanması ile ihlâl edilen mülkiyet sitemini ve bozulan siyâsî istikrarı sağlamak için bir çıkış yolu olarak fey'mefhumunu tekrar ihya etme çabası içinde fey'kelimesini vakf kelimesi ile müterâdif olarak fark

⁸⁷ Hallâl, *Kitâbu'l-Vukûf*, I, 443-444.

⁸⁸ Bkz. *el-Farâc ve Sina'ati'l-Kitâbe*, 206; Yahyâ b. Âdem, 19.

⁸⁹ C. Cahen, "Reflexions sur le Wakf Anciens", *Studia Islâmica*, XIV, (Paris 1961) s. 37-56.

⁹⁰ Bu eserler Ahmet b. Amr Şeybânî el-Hassâf'ın (261 /874) "*Ahkâmü'l-Evkâf*", Hilâl b. Yahyâ b. Müslim Hilâlî'r-Re'y (ö.245/859)'in; "*el-Vukûf ve't-Teraccul*"⁹⁰, Ahmet b. Hanbel'in vakıfla ilgili görüşlerini derleyerek yazılan Muhammed b. Hârûn el-Hallâl'ın (ö.311 /923) *Kitâbu'l-Vukûf* adlı eserleridir.

⁸⁴ Hatîb el Bağdâdî, II, s. 299.

⁸⁵ Sâbi, s. 365.

⁸⁶ Yahyâ b. Âdem, 23, 25, 54.

edilebilir bir sıklıkta kullanılmaktadır. Kuşkusuz siyâsi literatürde kullanımının azalmasına rağmen Mâverdi'nin ısrarla fey' ve vakf kavramlarını ısrarlı bir tarzda bir birinin yerine kullanması; fey'devletinin yerini artık vakfların almaya başladığının bir göstergesidir.⁹¹

İslam tarihinde, genellikle vakıfların icra ettiği hizmetler, oynadığı rol ve İslam toplumuna ve medeniyetine yaptığı katkılara fazlasıyla vurgu yapılırken, öte taraftan devlet ve siyaset sanki ihmal edilmiş gibidir. Kimse devletin ne için var olduğunu, vergileri niçin topladığını, harcamaların nasıl yapıl-

ması gerektiği üzerinde yeterince kafa yorma ihtiyacı hissetmemiştir. Bu da sosyal bir devlet düşüncesinin geliştirilememesi sonucunu doğurmuştur. Halbuki ilk müslüman toplumun tartışmalarındaki düşünceleri mummyalanan kavramlar sosyal, siyasi, iktisadi yönleri ile incelenirse, karşımıza daha farklı bir manzara çıkar. Bu anlamda Fey kavramı İslam tarihinin ilk asrında, sadece bir hukuk ve maliye kavramı değildir, bilakis devletin sosyal rolünü ve siyasal sistemin mantığını saklayan bir değerler sistemini ihtiva eder.

⁹¹ Mâverdi, *a. g. e.*, 161 vd., 174-175 (t.261-262).